

Хутчэй за ўсё, верш П. Багрыма доўгія гады знаходзіўся ў паперах адваката і вось – спатрэбіўся, прыйшоў яго час. Якім чынам ён трапіў да І. Яцкоўскага – на гэты конт можна толькі выказаць здагадкі, рабіць якія цяпер было б не да месца.

Што да “Аповесці з майго часу...” І. Яцкоўскага, дык у сваёй звышзадачы саборніцтва ці нават суперніцтва з “Панам Тадэвушам” А. Міцкевіча яна раскрыла багацце і невычарпальнасць зместу народнага жыцця Беларусі, дадаючы новыя старонкі, факты і адценні да багатай на падзеі рэчаіснасці Наваградка і Наваградчыны апошняй трэці XIX стагоддзя.

АНАТОЛЬ ТРАФІМЧЫК

ПАДЗЕЛ БЕЛАРУСІ 1921 ГОДА Ў ПАЭТЫЧНЫМ АСЭНСАВАННІ ЗМІТРАКА БЯДУЛІ

18 сакавіка 1921 года бальшавіцкая Расія і панская Польшча падпісалі мірны дагавор, разадраўшы Беларусь на кавалкі. Аднак як дзяльба беларускіх тэрыторый не ўзнікла ўпершыню ў рамках савецка-польскай вайны 1919 – 1920 гадоў, так і тэма падзелу і гандлю імі ў мастацкай літаратуры не запачаткавалася менавіта тады. Беларусь перакройвалася і напярэдадні, і падчас Першай сусветнай вайны. Рыжскі мірны дагавор з яго вынікамі толькі падвёў рысу папярэдняга гістарычнага развіцця, якое заклала, такім чынам, перадумовы распалавіньвання Беларусі.

Паэзія, якая валодае правідэнцыялісцкай функцыяй, пачала асэнсоўваць гэты драматызм задоўга да ваеннай барацьбы за Беларусь паміж усходнім і заходнім суседзямі. У беларускай літаратуры Янку Купалу небеспадстаўна называюць нацыянальным Прарокам. Абапіраючыся на вопыт гістарычнага развіцця беларускага народа, ён яшчэ да Першай сусветнай вайны, якая надала імклівасці нацыянальным рухам, у прадчуванні, што чакае яго няспелую нацыю, выказваўся – пэўна, ёміста і часам жорстка. Эмоцыі паэта былі скіраваны супраць усходняга і заходняга суседзяў Беларусі. Менавіта Янка Купала заклаў

падмурак такой рэцэпцыі падзей на Беларусі, запачаткаваў стылёва-вобразныя падыходы ў паэзіі да раскрыцця ў тым ліку азначанай тэмы. Купалаўкая традыцыя ў той ці іншай ступені знайшла адбітак у творчаці многіх майстроў слова, хто вершаваным чынам выказваўся пра расцягванне беларускай зямлі. Поруч з Янкам Купалам (у раскрыцці гэтай тэмы таксама) знаходзяцца Якуб Колас і Змітрок Бядуля.

Першая сусветная вайна прыйшла на Беларусь толькі праз год пасля пачатку – летам 1915 года. Ліра Янкі Купалы, нібы загадзя выказаўшыся, на пэўны час прымоўкла. Між тым лінія фронту падзяліла “Северо-западный край”, прырэзаўшы яго заходнюю частку нямецкім акупантам. Апошнія, аднак, не сталі аб’ектам такой пільнай паэтычнай увагі беларускіх творцаў, як спрадвечныя суседзі з усходу і захаду.

Тры сцежкі на нашай зямельцы праходзяць,
Тры сцежкі.
Адна на Заход – да Варшавы,
Другая на Ўсход – да Масквы.
А трэцяя – проста ўпярод
Ідзе, ды ідзе, ды ідзе –
Далёка – да самага Сонца, –
Тры сцежкі (“Тры сцежкі”).¹

Пісаў Змітрок Бядуля 27 снежня 1917 г., хаця тым часам польскі фактар у развіцці Беларусі не меў яшчэ значэння, набытага праз які год. Тое месца было занята нямецкім чыннікам. Варта звярнуць увагу, што верш напісаны пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. Г. зн., што яна не ўнесла прынцыповых змен у Бядулеву рэцэпцыю Расіі. “Паэта й заклікае беларускі народ ісьці “сьцежкай сваёй да сонца”, але асабліва перасьцерагае супраць спакусы ступіць на дарогу, што вядзе на ўсход, да Масквы”, – заўважае Ант. Адамовіч, цытуючы пры гэтым:

...грубай, галоснай лаянкай кліча,
Кулак яе сьціснуты, біцца гатовы,
Ганяе ўсіх пад цар-звон на паклон...

Крытык падагульняе: “Такім чынам, адмаўленьнем абодвух рэжымаў – Польшчы й Расеі, верш “Тры сьцежкі” пазначае ўзнаўленьне апазыцыйных тэндэнцыяў у беларускай літаратуры. Заклікаючы народ ісьці па незалежным “сонечным” шляху, у запраўднасьці Бядуля-Ясакар кліча да нацыянальнай рэвалюцыі”².

Звернем увагу на трохі нестандартны момант у айчынным літаратурным працэсе. Традыцыйна “заканадаўцам паэтычнай моды” ў тагачасе быў Янка Купала. Яго ідэі, матывы, паэтыку калегі па пяру і

¹ Змітрок Бядуля, *Выбраныя творы*, Мінск 2006, с. 34.

² А. Адамовіч, *Да гісторыі беларускае літаратуры*, Менск 2005, с. 755.

адраджэнскай справе пераймалі, нярэдка да пазнавальнага без спецыяльнай падрыхтоўкі капіравання. У дадзеным выпадку маем адваротнае перайманне: Купалаўскі верш “А ў бары, бары...” створаны 29 сакавіка 1920 г. – больш, чым праз два гады пасля Бядулевых “Трох сцежак”, з якімі вядзецца відавочная пераклічка: фігуруюць тыя самыя варыянты выбару – “тры дарожанькі”. Толькі Янка Купала ў адрозненне ад Змітрака Бядулі не канкрэтызуе геаграфію шляхоў, якія ляжаць перад жаўнерам, называючы, тым не менш, напрамкі свету са зразумелай сімволікай – тоесныя Варшаве і Маскве. Абодва вершы падштурхоўваюць чыгача да выбару сцежкі-сцежанькі да роднай краіны, якая ў Змітрака Бядулі атаясамліваецца з сонцам, а ў Янкі Купалы называецца больш сціпла і прыземлена “роднай межанькай”. У свой верш Янка Купала ўводзіць канкрэтнага героя, чым на непасрэдным прыкладзе паказвае, які выбар трэба рабіць беларусам, перадусім вайскоўцам, якія на той час былі раскіданы па розных арміях і франтах.

У далейшым Ігнат Абдзіраловіч, ужо НВ праз пару месяцаў пасля заключэння Рыжскага дагавора, рэмінісцыраваў ключавыя словы Бядулевага верша: “Даўгія вякі беларусы стаялі на раздарожжы: адзін шлях кіраваўся на захад, другі на ўсход; так нашыя сьцежкі, пачынаючыся разам, расходзіліся ў розныя, праціўныя бакі”³. Можна казаць, што паэт апырэдзіў філосафа.

Змітрок Бядуля не спыняецца на адным вершы. Ант. Адамовіч у многіх паэтычных радках гэтага паэта таго часу бачыць выразную прапаганду беларускай нацыянальнай рэвалюцыі. У тым кантэксце крытык знаходзіць і Бядулева папярэджанне Польшчы і Расіі ад імя самой “Маці Беларускай зямлі”:

Гэй, Лях і Рос, тут ваш прымус
Ня можа існаваць ні дня:

Тут гаспадарыць Беларус, –
Тут беларуская зямля!⁴

Паводле іншай крыніцы, верш называецца «Беларуская зямля» і напісаны ён 24 мая 1918 г. – у час росквіту дзейнасці БНР. Твор мае трохі наччую рэдакцыю (магчыма, у Ант. Адамовіча не было пад рукою першакрыніцы), што, аднак, не змяняе сутнасці працытаваных радкоў:

Гэй, Лях і Рос, тут ваш прымус
Ні можа існаваць ані:

³ Ігнат Абдзіраловіч, *Адвечным шляхам. Дасьледзіны беларускага сьветагляду*, Вільня 1921, с. 7.

⁴ А. Адамовіч, *Да гісторыі беларускае літаратуры*, Менск 2005, с. 756.

У нашым краі беларус –
Гаспадаром зямлі!⁵

Такім чынам, Змітрок Бядуля яшчэ падчас ваеннага ліхалецця выявіў свае пазіцыі адносна Беларускага Дома. Яны былі так контурна акрэслены, што нават у савецкі час літаратуразнаўцы не маглі іх абысці ці нейкім чынам прыгладзіць: «...Лютаўскую рэвалюцыю 1917 года Змітрок Бядуля сустрэў як збавенне і надзею, славіў так заўзята, спадзеючыся, што менавіта ў сувязі з ёй хутка зменіцца лёс яго роднага краю. Неспрактыкаваны ў палітычнай барацьбе, недастаткова глыбока разбіраючыся ў ідэалагічных страсцях таго складанага часу, ён аддаў услаўленню Лютаўскай рэвалюцыі шмат душэўнага парывання і спачатку няправільна ўспрыняў падзеі Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі. Прынамсі, нейкі час ён не верыў у яе народную сілу і моц, не зразумеў яе мэт і задач», – пісаў яшчэ за савецкім часам слынным вучоны В. Каваленка⁶.

Адразу пасля факту падзелу, хоць ён быў дакументальна зафіксаваны ў Рызе толькі праз паўгода, восенню 1920 г. пэрт адгукецца на падзею вершам «Заходняй Беларусі» (ці не першым?). Яго змест малое жудаснае становішча на беларускіх землях, якія сталі «руінамі-папялішчамі», «крывавымі ігрышчамі» і дзе «няма ратаю рады».

Кат гуляе ў нашым краі
І жыццё перабляе
У курган⁷.

Трэцяя, заключная, страфа заклікае люд ачнуцца, «запаліць агні», «у пушчы збіраць веча» і бараніць «свой гонар чалавечы».

Фармальна – праз назву, такім чынам, паэтычныя пачуцці абурэння і імкнення да змагання скіраваны ў бок Заходняй Беларусі, якая апынулася «пад Польшчай». Аднак гэтага са зместу не вынікае. Больш таго, у ім гаворыцца, што «кат гуляе ў нашым краі» – без абмежавання нейкай часткай Беларусі ці яе рэгіёнам. У такім святле прымяненне назвы «Заходняй Беларусі» ці падзагалоўка «Беларусам пад панскай Польшчай», які з’явіўся ў зборніку Змітрака Бядулі «Буралом» (1925) бачыцца прагматычным ходам, каб абхітрыць савецкую цензуру.

Паэтычнае ўвасабленне поглядаў Змітрака Бядулі і адразу пасля падзелу заставалася сугучным купалаўскаму. Так, першая частка верша-

⁵ Гл.: Зоя Мельнікава, *Змітрок Бядуля (Забытыя старонкі творчасці)*, [у:] «Тэрмапілы» 2008, №12, с. 221.

⁶ В. Каваленка, *Шчасце – служыць народу* [у:] Змітрок Бядуля, *Збор твораў*: У 5-ці т. Т. I. Вершы, паэмы, Мінск 1985, с. 14.

⁷ Змітрок Бядуля, *Збор твораў*: У 5-ці т. Т. I. Вершы, паэмы, Мінск 1985, с.103.

маніфеста «Беларусь» (1921) прысвечана гісторыі краіны, «моцна павернута да ідэалізаванага гістарычнага мінулага народа»⁸. Другая – пра актуальны момант, калі знаходзіцца “шмат такіх, што... на Ўсход, Заход халопскімі вачыма, як вапрукі здзічэлыя, глядзяць”⁹. Як і Янка Купала, Змітрок Бядуля не спыняецца на наратыве, а вызначае, што трэба рабіць краіне:

Сама, Сама адзначыш свае межы,
Без дапамог няпрошаных дзядзькоў.
Ты забярэш, што да Цябе належа,
Маць-Беларусь, спакон глухіх вякоў¹⁰.

«Бядуля кляймуе тых беларусаў, што “да Цябе плячыма, Маць-Беларусь, адвернуты стаяць, на Ўсход, Заход халопскімі вачыма, як вепрукі здзічэлыя, глядзяць”. Бэндэ й Кучар так камэнтуюць гэты пасаж: “Бядуля становіцца ў ваяўнічую позу да пралетарскай Масквы, да тых, хто “халопскімі вачыма” “на Ўсход” “глядзяць”. Крытыкі, зразумела, нічога ня маюць супраць “ваяўнічай позы” ў стаўленьні да “халопаў, што на Заход глядзяць”»¹¹.

Часам паэт ад апісання мінулых часоў і не пераходзіць да сваёй сучаснасці. Але ўжо ў саміх радках пра гісторыю беларускага народа знаходзіцца шмат паралелей з яго, кажучы па-купалаўску, “цяпершчынай”. Вельмі надзённа для 1922 г. (пасля мінулагадняга падзелу) гучаць наступныя словы:

Гасьцінны беларус карміў цьму дармаедаў,
іх выпраўляў у сьвет на рынкі гандляваць,
Дзе налаўчылісь край за грошы прадаваць.

Там ладзілі дзяльбу, як хто хацеў, як ведаў,
Стуль саранчай плыла да нас чужая раць,
Аж плакалі званы над могліцай Рагнеды (“Пад няволяй”)¹².

Такім чынам, тэма падзелу Беларусі ў паэтычным здабытку Змітрака Бядулі займае не так і шмат месца. Але, будучы шчырым беларускім патрыётам, пісьменнік яўрэйскага паходжання не мог застацца ў баку ад нацыянальнай трагедыі, якой уяўляліся беларусам вынікі Рыжскага дагавора.

⁸ В. Каваленка, *Шчасце – служыць народу...* с. 16.

⁹ Ясакар (З. Бядуля), *Пад родным небам*, Менск 1922, с. 6.

¹⁰ Тамсама, с. 7.

¹¹ А. Адамовіч, *Да гісторыі беларускае літаратуры*, с. 824.

¹² Ясакар (З. Бядуля), *Пад родным небам*, с. 8.

Аднак ужо праз год Змітрок Бядуля піша яшчэ адзін верш маніфэстальнага характару і называецца ён... таксама “Беларусь”. Аўтар быццам перакрэслівае сваё папярэдняе бачанне беларускай краіны. І сапраўды, пазытычная танальнасць кардынальна змяняецца на аптымістычны лад. Паэт, апісаўшы ў змрочных колерах мінуўшчыну, у тым ліку зусім свежую, услаўляе “Акцябр” і “Маскву”, прадказваючы хуткае аб’яднанне пад савецкім скіпетрам:

Сьмялей, Заход! Ня плачце, нашы землі,
Пад каршуном ачумленых паноў!
У хуткі час мы пад чырвоным вэльмам
Разлучны край у цэлы злучым зноў! (15.05.1923)¹³

Ужо ў нашы часы акадэмік І. Навуменка заўважыў, што «Бядуля, бадай, адзіны ў беларускай літаратуры пісьменнік, які быў проста апантана захоплены цудам беларускай казкі, міфа, легенды», за што «пісьменніка нават абвінавачвалі ў нацыяналізме, і, не вытрымаўшы баявіта-вульгарнай крытыкі, пад яе націскам, ён перапрацаваў, напрыклад, вельмі добры, арганічна пабудаваны на народна-патрыярхальнай сімволіцы верш “Беларусь” (1921) у паэму “Беларусь” (1923), схематычна-рытарычную, напышлівую, нібы пастаўленую на драўляныя хадакі-кастылі». У пошуках дэтэрмінізму ідэйна-творчай трансфармацыі класіка І. Навуменка дадае: «У той паспешлівасці, з якой З. Бядуля напісаў і выдаў свае паэмы (“Чырвона-чорная жалоба”, “Са сказаў буры і віхроў”, 1924), цыкл вершаў “Чырвоны каляндар”, гэтак жа як і пераробка верша-паэмы “Беларусь”, якая ў рэдакцыі 1923 г. мае зусім іншы, можна сказаць, процілеглы першапачатковаму ідэйны змест, трэба бачыць не толькі жаданне пісьменніка вітаць новую, прынесеную рэвалюцыяй яву, але і як бы рэабілітавацца перад ёй. Бо ў перыяд нямецкай, затым белапольскай акупацыі (калі браць пісьменнікаў-нашаніўцаў) ніхто так востра, бязлітасна не асуджаў савецкія, бальшавіцкія парадкі, як гэта рабіў Бядуля»¹⁴.

Змітрок Бядуля, які незадоўга да гэтага марыў нават пра негрыцянскую акупацыю Беларусі – “абы не было ў ёй бальшавікоў”¹⁵, першым з трох жывых на той час класікаў беларускай літаратуры прыняў савецкую ідэалогію, “эвалюцыянаваў у бок рэвалюцыйнага канцэпта-

¹³ Бядуля-Ясакар, *Буралом. Выбраныя вершы*, Менск 1925, с. 44.

¹⁴ І.Я. Навуменка, *Змітрок Бядуля*. 2-е выд., Мінск 2004, с. 77–78, 91.

¹⁵ Паводле: П. Васючэнка, *Беларус міталягізаваны, гістарычны і рэальны* [у:] *Невядомая Беларусь: аналітычныя эсэ*, Менск 2008, с. 100. Відавочна, П. Васючэнка мае на ўвазе зварот Змітрака Бядулі «Да нашага настаўніцтва»,

лізму”¹⁶ і, бадай, першым выразіў паэтычную падтрымку аб’яднання Беларусі ў рамках Савецкага Саюза.

Тым не менш Ант. Адамовіч лічыць, што Бядуля захаваў некаторую дысідэнцкасць, што пранікла і ў творчасць. Антысавецкія матывы эмігранцкі крытык заўважае ў аповесці “Салавей” (1927)¹⁷. Думаецца, тут маем справу з нацяжкай, падставы для якой былі створаны самімі савецкімі цензарамі, але дзесяццю гадамі пасля выхаду літаратурнага твора. Рэч у тым, што ў 1937 г. быў пастаўлены мастацкі фільм па Бядулевай аповесці. На яго адразу наклалі забарону. Такім чынам сама ўлада ўказала на антысавецкасць і кінакарціны, і літаратурнага твора. Але за гэтым не праглядаецца імкнення пісьменніка да ўкраплення нейкіх апазіцыйных ідэй, якія Ант. Адамовічу маглі ўбачыцца “заднім чыслом”.

Напрыканцы варта яшчэ раз падкрэсліць агульнасць першапачатковай пазіцыі Змітрака Бядулі з поглядамі Янкі Купалы і Якуба Коласа: непрыяцелямі Беларусі яны лічылі не толькі Польшку Рэспубліку, але і Савецкую Расію, нягледзячы на тое, што самі яны жылі пры ўладзе бальшавікоў, нягледзячы на тое, што неўзабаве была ўведзена цензура, павялічвала ціск сацыяльна-палітычная рэгламентацыя, узрасла экзистэнцыйная пагроза з-за “няправільнай” ідэйнасці ў творах. Зрэшты, першая палова 1920-х гг. была часам адносна спрыяльным для ліберальных выказванняў, у тым ліку ў паэзіі (як выказалася Г. Ахматава, «времена были еще относительно “вегетарианские”» – цытуецца па памяці, А. Т.). Аднак пакрысе класікі прыціхлі. Першым улавіў, кажучы словамі Янкі Купалы, “які павеяў вецер на загоны”, менавіта Змітрок Бядуля. Паэт прыняў савецкую ідэалогію і ў яе святле пачаў глядзець на падзеі адносна сваёй краіны, у тым ліку на факт яе падзелу паміж варожымі дзяржавамі.

апублікаваны ў газеце «Звон», якая выдавалася ў Менску падчас польскай акупацыі 1919 – 1920 гг., дзе, апроча іншых антыбальшавіцкіх выказванняў, было сказана літаральна наступнае: «Бальшавікі так абрыдлі нашым беларускім сялянам сваімі рабаваннямі і рознымі зьдзекамі, што па вёсках былі-б рады, каб хоць і нэгры прышлі іх ратаваць і даць ім мажлівасьць спакойна працаваць» (Змітрок Бядуля, *Да нашага настаўніцтва* [у:] *Звон*, 1919, 10 вер., с. 1-2).

¹⁶ І.Э. Багдановіч, *Паэзія 20-х гадоў* [у:] *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя* : у 4 т. / НАН Беларусі, Аддз-не гуманітар. навук. і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; навук. рэд. У.В. Гніладмёдаў, В.А. Каваленка. Т. 2 : 1921 – 1941, Мінск 1999. с. 19.

¹⁷ А. Адамовіч, *Да гісторыі беларускае літаратуры*, Менск 2005, с. 736.